

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

بلاغت عربی

و تأثیر آن در پیدایش و تحول بلاغت فارسی

بلاغت عربی
و تأثیر آن در پیدایش و تحول بلاغت فارسی

محمد نورالدین عبدالمنعم

ترجمه

دکتر ابوالفضل رضائی

عضو هیئت علمی دانشگاه شهید بهشتی

دکتر ابوالفضل تقی پور

عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد رشت

فهرست مطالب

پیشگفتار مترجمان.....	هفت
پیشگفتار مؤلف.....	نه
فصل اول پیدایش بلاغت عربی و شکل گیری اصطلاحات آن.....	
مقدمه.....	۱
قسمت اول: شکل گیری بلاغت عربی و اصطلاحات آن.....	۶
قسمت دوم: مهم ترین تألیفات بلاغی عربی.....	۱۰
۱. البیان و التبیین، نوشته جاحظ(۲۵۵-۱۵۰هـ).....	۱۰
۲. البدیع، نوشته ابن المعتز(۲۹۶-۲۴۷هـ).....	۱۳
۳. تأویل مشکل القرآن، نوشته ابن قتیبه(۲۷۶-۲۱۳هـ).....	۱۴
۴. الکامل، نوشته مبرد(۲۸۵-۲۱۰هـ).....	۱۵
۵. قواعد الشعر، نوشته ثعلب(۲۹۱-۲۰۰هـ).....	۱۶
۶. عیار الشعر، نوشته ابن طباطبا(۳۲۲هـ).....	۱۶
۷. نقد الشعر، نوشته قدامة بن جعفر(۳۳۷هـ).....	۱۸
۸. نقد النثر، منسوب به قدامة بن جعفر(۳۳۷هـ).....	۱۹
۹. الموازنة بين شعر أبي تمام و البحتری، نوشته آمدی(۳۷۰هـ).....	۲۰
۱۰. النکت فی اعجاز القرآن، نوشته رمانی(۳۸۲-۲۹۶هـ).....	۲۱
۱۱. الوساطة بين المتنبی و خصومه، نوشته علی بن عبدالعزیز الجرجانی(۳۹۲هـ).....	۲۳
۱۲. الصناعتین، نوشته ابوهلال العسکری(۳۹۵هـ).....	۲۴
۱۳. الصاحبی فی فقه اللغة و سنن العرب فی کلامها، نوشته احمد بن فارس(۳۹۰هـ).....	۲۶
۱۴. اعجاز القرآن، نوشته باقلانی(۴۰۳هـ).....	۲۷
۱۵. العمده فی محاسن الشعر و آدابه و نقده، نوشته ابن رشیق(۴۵۶-۳۹۰هـ).....	۲۸
۱۶. سر الفصاحة، نوشته ابن سنان خفاجی(۴۶۶هـ).....	۲۹
فصل دوم پیدایش بلاغت فارسی و شکل گیری اصطلاحات آن.....	
قسمت اول: توجه شاعران ایرانی به بدیع از زمان پیدایش آن.....	۳۳
قسمت دوم: سه کتاب اصلی در بلاغت فارسی.....	۴۱
۱. ترجمان البلاغة، نوشته رادویانی.....	۴۱
۲. حدائق السحر فی دقائق الشعر، نوشته رشیدالدین وطواط.....	۵۰
۳. المعجم فی معاییر اشعار العجم، نوشته شمس قیس رازی.....	۶۲

۷۲	قسمت سوم: کتاب‌های فرعی و تقلیدی
۷۲	۱. کنزالفوائد
۷۶	۲. اعجاز خسروی یا رسائل الاعجاز
۸۴	۳. معیار جمالی
۸۵	۴. مفتاح البدایع فی صنایع الشعر
۸۷	۵. خلاصة‌البدیع
۹۰	۶. بدایع الأفكار فی صنایع الأشعار
۹۶	قسمت چهارم: بدیعیات و قصائد مصنعه
۹۷	۱. قصیده بدایع الأسحار فی صنایع الأشعار
۹۸	۲. قصیده مصنعه سلمان ساوجی
۹۹	۳. قصیده‌های اهلی شیرازی
۱۰۱	۴. نظم اعجاز خسروی
۱۰۲	۵. قصاید مصنعه
۱۰۷	فصل سوم تأثیرات عربی بر بلاغت فارسی
۱۰۷	قسمت اول: تأثیرات کلی و ساختاری
۱۲۲	قسمت دوم: اصطلاحات و تعریف‌هایی که عرب‌ها در ارائه آن‌ها بر ایرانی‌ها پیشی گرفته‌اند
۱۵۶	قسمت سوم: وجوه شباهت و تفاوت میان دو بلاغت فارسی و عربی
۱۵۶	۱. در معانی و بیان
۱۸۱	۲. بدیع
۲۱۳	فصل چهارم نقد ادبی میان عرب‌ها و ایرانی‌ها
۲۱۳	سیر تحول نقد در ایران
۲۱۳	۱. نقد ذوقی
۲۱۶	۲. نقد بدیعی
۲۱۷	۳. نقد در کتاب‌های تذکره
۲۲۲	نقد میان عرب‌ها و ایرانی‌ها
۲۲۷	منابع
۲۳۷	نمایه آیات و احادیث
۲۳۹	نمایه اشعار
۲۴۹	نمایه اشخاص
۲۵۳	نمایه مکان‌ها

پیشگفتار مترجمان

به نام خداوند جان آفرین حکیم سخن در زبان آفرین
" رَبُّ أَنْعَمْتَ فَرْدٌ "
ای دو جهان از قلمت یک رقم بی رقمتم لوح دو عالم عدم
در کف من مشعل توفیق نه ره به نهان خانه تحقیق ده
شمع زبانم سخن افروز ساز شام من از صبح سخن روز ساز

شکر و سپاس بی کران ویژه پروردگاری است که از روی مشیت حکیمانه و تدبیر عالمانه، انسان را بیافرید و او را به زینت نطق و فضیلت عقل بیاراست و بر دیگر آفریده‌های گیتی برتری داد و درود و ثنای بی حد و حصر به آستان مبارک پیامبر نامی و رسول گرامی و ستارگان پرفروغ آسمان ولایت و امامت باد که چون مشعلی فروزان فراروی بشر قرار گرفتند و آدمیان را از تیرگی نادانی و گمراهی رهانیدند و به شاهراه هدایت و سعادت رهنمون شدند. کتابی که فراروی شما خوانندگان ارجمند قرار دارد، برگردانی از کتاب ارزشمند *البلاغه العربیة وأثرها فی نشأة البلاغة الفارسیة وتطورها* نوشته پژوهشگر و استاد برجسته دانشگاه الأزهر مصر، محمد نورالدین عبدالمنعم است. این اثر گرانبها و منحصر به فرد با بهره‌گیری از مهم‌ترین و معتبرترین منابع عربی و فارسی با بیانی شیوا، کوتاه و گویا و با قلمی رسا و با نگاهی دقیق و عمیق مراحل مختلف پیدایش، رشد و تکامل بلاغت عربی و به تبع آن بلاغت فارسی را بررسی و مقایسه می‌کند. نگارنده به کمک دانش، توانایی و تسلط فراوان خود و با استناد به مهم‌ترین و مؤثرترین گفته‌ها و نوشته‌های بزرگان این علم از دیرینه زمان تاکنون و با دلایل و شواهد علمی و تاریخی می‌کوشد تا فضل و تقدم بلاغت عربی و تأثیر آن بر بلاغت فارسی را به اثبات برساند.

جامعیت و اهمیت این اثر از حیث طرح و معرفی مفصل مباحث و آثار مهم بلاغی در دو زبان عربی و فارسی و مقایسه مستدل و منصفانه میان آنها که ویژگی منحصر به فردی به این کتاب داده است، ما را بر آن داشت تا به برگردان این کتاب مهم همت گماریم. در ترجمه این کتاب کوشیده‌ایم ضمن وفاداری به متن اصلی، بیان شیوای نگارنده را بدون کم و کاست به زبان فارسی منتقل کنیم. همچنین برای آگاهی و استفاده بیشتر و بهتر خوانندگان گرامی نمایه آیات و احادیث؛ اشخاص، مکان‌ها و اشعار را به کتاب افزودیم.

در پایان شایسته است؛ از همه کسانی که ما را در به بار نشستن این پژوهش یاری رساندند، به ویژه از دانشجوی پویا و کوشای مقطع دکتری در رشته زبان و ادبیات عربی دانشگاه شهید بهشتی، جناب آقای بهزاد حشمتی کمال سپاسگزاری را داشته باشیم.

در این کار، گرچه به قدر توان کوشیدیم که بی‌عیب و اشکال باشد، از خوانندگان فهیم و دانا خواهشمندیم ما را در اصلاح نواقص احتمالی یاری رسانند چرا که:

إِذَا اغْتَدَرَ الصَّدِيقُ إِلَيْكَ يَوْمًا
مِنَ التَّقْصِيرِ عُذْرُ أَخٍ مُقِرٌّ
فَصُنْهُ عَنْ عِتَابِكَ وَأَعْفُ عَنْهُ
فَإِنَّ الصَّفْحَ شِيمَةٌ كُلُّ حُرٍّ

و کوتاه سخن آنکه اگر در رسیدن به مقصودمان توفیقی حاصل شده است نتیجه لطف و عنایت خاص الهی بوده است که:

به جهد تکیه مکن از خدا عنایت خواه که حاصلی ندهد هیچ جهد بی توفیق

ابوالفضل رضائی
ابوالفضل تقی پور
والله ولی التوفیق والسداد
۱۳۹۴

پیشگفتار مؤلف

بسیاری از پژوهشگران بارها به طرح این مسئله پرداخته‌اند که بلاغت فارسی با اندکی تفاوت، شکلی از بلاغت عربی است، اما به بیان همین اندازه بسنده کردند و تحلیلی بر این ادعا نکردند. معنی این سخن آن است که آن‌ها بدون پرداختن به مقدمات به نتیجه رسیدند به گونه‌ای که همه نویسندگان در باب بلاغت فارسی بدون اشاره به چگونگی شکل‌گیری و تحول این بلاغت مشغول بررسی فنون مختلف آن شدند. به عبارت دیگر، آن‌ها صرفاً تصویر حاضر از بلاغت فارسی را عرضه کردند و از آوردن مقدمه درباره مراحل گذشته آن دریغ ورزیدند.^۱

اگر به نوشته‌های خاورشناسان، چه کتاب‌هایی که مشخصاً در زمینه بلاغت تألیف کرده‌اند و چه تألیفاتی که در آن مختصر اشاره‌ای به آن داشتند بنگریم، درمی‌یابیم که آن‌ها نیز به مانند گذشتگان بدون سخن گفتن از رابطه بلاغت فارسی با بلاغت عربی و میزان تأثیرپذیری‌اش از آن، فقط به معرفی فنون بلاغت و آوردن مثال برای آن‌ها پرداخته‌اند، مانند ادوارد براون که در جلد دوم کتابش، *تاریخ ادبیات ایران از فردوسی تا سعدی*، که به عربی نیز ترجمه شده و نیز روکرت و دیگران، از فن بدیع نزد ایرانیان به همین گونه سخن می‌گویند.^۲

واقعیت آن است که خاورشناسان به‌عکس تاریخ ادبیات فارسی که به آن عنایت ویژه‌ای مبذول داشته‌اند، به بلاغت فارسی توجه کافی مبذول نکرده‌اند و تألیفاتشان در این زمینه اندک است.

تألیفات عربی قدیمی نیز به صورت نادری به بلاغت فارسی اشاراتی داشته‌اند که در اغلب موارد پیچیده و مبهم نشان می‌دهند. بنابراین باید منابع و مصادر دو بلاغت فارسی و عربی را در کنار یکدیگر مورد دقت نظر قرار دهیم تا میزان تأثیر بلاغت عربی در بلاغت فارسی و متقدم بودن آن نمایان شود چرا که ایرانی‌ها به هنگام تألیف در باب این علم به اصول ریشه‌های عربی آن مراجعه می‌کنند.

در این کتاب بر آن شدم تا در فصل‌های مختلف از طریق مقایسه‌های متعدد، به تأثیرپذیری بلاغت فارسی از بلاغت عربی تأکید کنم. از این مقایسه‌ها، نتیجه‌ها و نشانه‌هایی حاصل می‌شود که به روشنی و بدون هیچ تردیدی ادعایم را به اثبات می‌رساند.

1 . E.G.Browne, *Aliterary History of Persia*.

2 . Friedrich Ruckert, *Grammatik, Poetik und Rhetorik Oder Perser*.

همچنین تاریخ نگاری بلاغت عربی را از زمان شکل‌گیری آن وجهه همت خود قرار دادم. در این خصوص، آثار اصلی و فرعی موجود در زمینه بلاغت را بررسی کردم و با مقایسه میان تألیفات متعدد به تبیین سیر تحول اصطلاحات آن پرداختم. در این رهگذر در هر یک از کتاب‌های بدیع فارسی آثار بلاغت عربی را جستجو نمودم و سرانجام برایم روشن شد که بلاغت عربی به شکلی فراگیر بلاغت فارسی را تحت تأثیر خود قرار داده است.

عدم دسترسی به بسیاری از کتاب‌های فارسی چاپ شده در زمینه بدیع از مشکلات این کار بود، ولی توانستم بسیاری از نسخه‌های خطی در این باره را در کتابخانه‌های قاهره و استانبول مطالعه کنم.

کتاب حاضر شامل چهار فصل از پایان‌نامه‌ای است که در سال ۱۹۷۲ برای دریافت درجه دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی به دانشکده ادبیات دانشگاه قاهره ارائه کردم که با درجه عالی پذیرفته شد.

این پایان‌نامه دارای دو فصل دیگر نیز بود، یکی بررسی تطبیقی فنون شعری عربی و فارسی که در کتاب *دراسات فی الشعر الفارسی حتی القرن الخامس الهجری* در سال ۱۹۷۶ در قاهره به چاپ رسید و دیگری ترجمه کتاب *ترجمان البلاغة* که نخستین کتاب بدیع فارسی است که در سال ۱۹۸۵ در قاهره به زیور طبع آراسته شد.

امیدوارم در این کتاب تصویر روشنی از میزان تأثیر بلاغت عربی بر بلاغت فارسی ارائه کرده باشم. خدایم توفیق دهد.

محمد نورالدین عبدالمنعم